

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE

UNDERSTANDING MODERNITY

Studies in
Honor of
Oleksandr Reient

Kyiv 2024

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ОСЯГАЮЧИ МОДЕРНІСТЬ

Студії та матеріали
на пошану
Олександра Реєнта

Київ 2024

УДК 94(477)(082.2)

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол № 5 від 13 червня 2024 р.)*

Упорядники:

Дмитрій НІКОЛАЙЧУК, Валентина ШЕВЧЕНКО

Осягаючи модерність. Студії та матеріали на пошану Олександра Реєнта / упоряд. Ніколайчук Дмитрій, Шевченко Валентина. Київ : Інститут історії України Національної академії наук України, 2024. 640 с.

ISBN 978-617-14-0264-5

До збірника на пошану знаного українського історика, члена-кореспондента Національної академії наук України Олександра Реєнта увійшли матеріали про його родовід, життєвий шлях, зростання та здобутки на ниві студіювання історії України і розвитку краєзнавства. Наукові статті, що увійшли до видання, охоплюють різноманітні сфери фахового зацікавлення Ювіляра і написані його друзями, колегами та учнями.

Для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх, хто вивчає історію України.

УДК 94(477)(082.2)

ISBN 978-617-14-0264-5

© Автори статей, 2024

© Інститут історії України Національної академії наук України, 2024

Володимир РОМАНЦОВ
Наталя РОМАНЦОВА

НАЦІЄТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ (1840-ві – 1880-ті роки)

Сучасна вітчизняна соціогуманітаристика доби російсько-української війни потребує осмислення нових викликів, які поставила перед істориками нинішня «екстремальна, руйнівна й деструктивна соціокультурна реальність». На цьому акцентують увагу провідні українські вчені¹. Здійснюються інформаційні атаки кремлівської пропаганди із широким використанням «старих-нових» антиукраїнських історичних міфів, піднесених «до рангу провідних трендів державної політики путінського режиму»². Під час цієї війни гостро постало питання про «остаточний розрив із радянською та старою імперською спадщиною»³. Дуже слушною є думка С. Плохія про те, що «настав час по-новому осмислити давню і нещодавню історію»⁴.

У цьому контексті особливої актуальності для вітчизняних гуманітаріїв набувають питання історії України доби націєтворення у великому ХІХ ст., коли відбувалося формування української нації. В українській історіографії актуалізувався науковий інтерес щодо процесу творення національної історії, формування історичної пам'яті українців. У зазначений період становлення національної свідомості українців спиралося на історичну пам'ять про козацьку добу, Гетьманщину як основні теми, що викликали в українців суспільний інтерес. Вивчення цих аспектів допомагає нам краще зрозуміти особливості становлення національної ідентичності українців, вплив історичної пам'яті народу про козацьке минуле на процеси національно-культурного відродження і політичного самовизначення України. Автори пропонованої розвідки звернули особливу увагу на те, що в Україні в період розвитку українського народництва 1840-х – 1880-х років усе більш активно поставало питання про історичні витоки української державності.

Теоретичні аспекти зазначеної теми отримали відображення в розвідках та монографічних працях А. Кудряченка, Л. Нагорної, Ю. Шаповала, В. Пержуна, Н. Тарасенко та інших учених⁵. Із погляду історичних, соціологічних, політоло-

¹ Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 57.

² Смолій В., Ясь О. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. № 6. С. 5.

³ Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика... С. 66.

⁴ Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків, 2023. С. 19–20.

⁵ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / за заг. ред. Ю. Шаповала. Київ, 2013. 600 с.; Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ, 2012. 328 с.; Пержун В. Історичне минуле, історична пам'ять, боротьба символів: нові виклики для

гічних підходів вони аналізують питання культури історичної пам'яті, її європейського, історичного досвіду, теоретичної розробки цих питань, відображення українського історичного минулого в комеморативних засадах національної ідентифікації та інші. Питання історичної пам'яті та історичної політики аналізує Г. Касьянов¹. Учений звертає увагу на те, що поняття «історична політика» має різні визначення й «існує з тих часів, коли історія перетворилася на засіб формування масової лояльності»².

Різні аспекти зазначеної теми висвітлювали зарубіжні та вітчизняні науковці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Серед перших питання українського національного руху ХІХ ст. та націєтворення у своїх студіях 1950-х – 1970-х років аналізував І. Лисяк-Рудницький, розробляючи теоретичні засади досліджуваної теми. Аналізуючи «внутрішню» періодизацію української історії ХІХ ст., він виділив період «від 1840-х до 1880-х» як народницьку добу, коли на провідне місце суспільного життя вибивається демократична інтелігенція, захоплена ідеєю «служіння народові». Лисяк-Рудницький зазначив, що ця періодизація «побудована на основі розвитку Наддніпрянщини (Підросійської України)»³.

За словами вченого, «у розвитку народницької доби ми відрізняємо два послідовні етапи, “романтичний” (покоління кирило-методіївців) та “позитивістичний” (покоління старої громади)». Репрезентанти «першого покоління» ідеалізували колишній козацький устрій, «релігійний ентузіазм із реформаторським забарвленням та нахил до демократичного – федералістичного панславізму». З іншого боку, на думку І. Лисяка-Рудницького, «позитивістичне покоління», яке діяло у 1860-х та досягло розквіту в 1870-х роках, козащини не ідеалізувало, на місце слов'янофільства поступово прийшов європеїзм («свідома орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу»⁴).

Представник української діаспорної історіографії вважав, що, «народницька інтелігенція почувала своє покликання в служінні справі емансипації селянства... та в праці над піднесенням його соціального й культурного стану». Учений зробив висновок, що це створювало передумови «для культурної, а згодом і політичної, модерної всеукраїнської національної свідомості “соборництва”». Це виявилось в київській Громаді на початку 1860-х років, де «зшилися представники Лівобережжя. Перші були колишніми членами або духовними спадкоємцями Кирило-Методіївського Братства; другі належали до групи т. зв. хлопоманів, що відкололися від польської аристократичної верстви»⁵.

історичної соціології. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2016. Вип. 10. С. 50–59; Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.). Київ, 2021. 312 с.; Тарасова Н. Комеморативні засади національної ідентифікації. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 20. С. 140–143.

¹ Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.

² Там само. С. 130.

³ Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті. *Історичні есе*. Київ, 1994. Т. 1. С. 199.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Пам'яті Павла Грицака. *Історичні есе*. Т. 1. С. 178.

⁵ Там само. С. 179.

Значну наукову цінність становлять теоретичні погляди І. Лисяка-Рудницького про формування нації. Учений стверджував, що в цьому процесі він розуміє «проникнення національної ідеї у всі прошарки населення, перетворення етнічної маси на культурно й політично свідому національну спільноту»¹.

Наукові погляди І. Лисяка-Рудницького справили великий вплив на студії українських істориків пострадянської доби. В. Сарбей одним із перших серед вітчизняних учених кінця ХХ ст. на початку розбудови незалежної Української держави присвятив свою розвідку питанням становлення української нації та національної свідомості як одного з головних її чинників у другій половині ХІХ ст. Цією працею науковець долучився до формування концепції національної історії. Розвідка поважного українського історика була подана до публікації в Українському історичному журналі на початку січня 1991 р.², коли советська епоха завершувалася, а країна йшла до своєї незалежності, прагнула оновлення. Це була наукова праця, у якій повною мірою простежується перехідний характер того часу.

Важливим був висновок, який зробив Віталій Григорович, зазначивши, що землі Наддніпрянської України, становили компактну територіальну цілісність, «без якої не могли існувати ні українська народність, ні тим більше українська нація»³. Автор розвідки звернув увагу на чинники формування національної свідомості українців у другій половині ХІХ ст.⁴

В. Сарбей окремо аналізував питання періодизації формування української національної самосвідомості й зазначив, що правомірно розглядати це суспільне явище в хронологічних рамках кінця ХVІІІ – початку ХХ ст., що трактується як «доба українського національного відродження»⁵. Заслужують на увагу погляди В. Сарбея щодо різночинсько-народницького етапу формування національної самосвідомості українців, який, на думку автора, охоплював 40–80-ті роки ХІХ ст.⁶

О. Реєнт у своїх наукових розробках приділяє увагу теоретичним аспектам дослідження історії України ХІХ ст. Учений зазначає, що «зі здобуттям Україною незалежності відбулися кардинальні зміни у вітчизняній історичній науці, яка отримала можливість розвитку в засадничо нових умовах»⁷. Олександр Петрович, розглядаючи наукові студії з української історії ХІХ – початку ХХ ст., констатує, що в перший пострадянський період ця доба залишалася «у затінку», за виключенням національно-визвольної проблематики, особливо щодо «становлення і розвитку української нації»⁸. Це питання висвітлюється в контексті дихотомії,

¹ Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни. *Історичні есе*. Т. 1. С. 473.

² Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 5. С. 16.

³ Там само. С. 3–4.

⁴ Там само. С. 6–7.

⁵ Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості. *Український історичний журнал*. 1993. № 7–8. С. 4.

⁶ Там само. С. 8–9.

⁷ Реєнт О. Історія України ХІХ – початку ХХ ст. на сторінках «Українського історичного журналу». *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С. 240.

⁸ Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2003. С. 8.

оскільки на двох полюсах цього процесу перебували становлення української нації та «російська великодержавна політика, російський націоналізм»¹.

Учений вказує на «реабілітаційний синдром» початку пострадянського періоду, коли до наукового обігу було повернуто праці В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Дорошенка та інших представників української історичної думки XIX–XX ст., які посідали вагоме місце в розвитку національного руху. Це відіграло важливу роль у «формулюванні концепції національного відродження»². Критичний погляд на історіографію зазначеної проблеми дозволяє авторитетному вченому виявити лакуни, які потребували заповнення новими студіями. Було вказано на необхідність «більш комплексного дослідження... українського питання в Російській імперії»³.

На думку О. Реєнта, поза увагою вітчизняних істориків залишилося питання щодо політики царської влади, яка «спрямовувалася на денационалізацію, розпрошення, знецінення українства», нав'язування українцям почуття меншовартості, синдрому «меншого брата», негативні суспільні прояви тривалого періоду бездержавності в історії України⁴. У цьому контексті вчений вказав на потенційно перспективний напрям досліджень «традиційних історичних стереотипів російської історіографії щодо українського національного руху як чиеїсь “інтриги”, “австрійських і німецьких грошей” тощо»⁵. З іншого боку, автор піддає критиці тих науковців, які зробили акцент «на глорифікації українського національного руху, його героїзації, некритичному ставленні до його неоднозначних сторінок»⁶.

Г. Касьянов у одній із ранніх своїх студій, аналізуючи соціально-політичний портрет української інтелігенції XIX ст., зазначив, що то був переломний етап у зміні соціальної природи цієї суспільної верстви. Він визначив вагоме місце української інтелігенції в суспільстві. За словами вченого, «сам термін “інтелігенція” з'явився всередині століття для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка в тій чи іншій формі виявляла свою незгоду з політикою абсолютизму»⁷.

На думку Г. Касьянова, інтелігенція зазначеного періоду значно зросла кількісно, пережила демократичну трансформацію, посіла важливе місце в суспільному житті українських земель, остаточно оформилася «в окрему, специфічну соціально-професійну верству». Учений зробив важливий висновок про те, що українська інтелігенція стала «основною рушійною силою національного відродження, а також... провідною політичною силою нації»⁸.

¹ Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 6.

² Реєнт О. Історія України XIX – початку XX ст. на сторінках... С. 240.

³ Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 221.

⁴ Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.): у 2 кн. Київ, 2021. Кн. 1. С. 15.

⁵ Реєнт О. Історія України XIX – початку XX ст. на сторінках... С. 221, 222.

⁶ Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації... Кн. 1. С. 15.

⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. С. 12.

⁸ Там само.

Серед сучасних дослідників проблем участі інтелігенції в українському визвольному русі XIX ст. необхідно назвати І. Коляду. Він є провідним фахівцем із питань історії української інтелігенції XIX ст.¹ Велику увагу вчений приділив дослідженню націокультурної діяльності української інтелігенції. Автор зробив висновок, що протягом 1870-х років громадівці досягнули значних результатів у здійсненні «науково-дослідницької, науково-культурної та видавничої роботи в галузі історії, мовознавства, фольклору, етнографії»². У спільній розвідці з Є. Бибою Ігор Анатолійович проаналізував етапи та джерела формування різночинної інтелігенції як соціокультурного типу, з'ясував зміст поняття «різночинна інтелігенція»³.

Студії українських учених XX – початку XXI ст. надали можливість з'ясувати важливі теоретичні аспекти для розуміння проблем націєтворення та формування історичної пам'яті українців у Російській імперії у 1840-х – 1880-х роках. Розглядаючи антиукраїнську політику імперської влади XIX ст., О. Реєнт зазначає, що для неї політично неблагонадійним «вважався кожен, хто цікавився українськими старожитностями, історією, літературою»⁴. У цьому вбачаються також історичні витоки дій Путіна на окупованих українських землях.

Важливим елементом формування національної свідомості українців стала історична пам'ять народу. Із розвитком українського національного руху був нерозривно пов'язаний зростаючий суспільний інтерес до історії козацької держави. П. Куліш відзначав прямий історичний зв'язок, наступність між борцями за національне визволення України у XVII та XIX ст. «Ми, – писав він, звертаючись до поляків, – наступники того, що зробили для нас козаки, які збунтувалися проти магнатів»⁵. Відчуття цього органічного єднання через віки було притаманне й іншим діячам українського національного відродження. В. Липинський ставив у нерозривний зв'язок «відродження народу українського» та «поступи історичних знань», наголошуючи, що саме національно-визвольні змагання в Україні визначали науковий інтерес до питань виникнення та становлення Гетьманщини, прагнення вітчизняних істориків «дедалі більше до належного освітлення тих часів, вогнем та мечем значених»⁶.

Зростаючий суспільний інтерес до історії козацької держави був нерозривно пов'язаний із розвитком українського національного руху. З. Когут наголошував, що «козацько-шляхетська спадщина... мала важливий вплив на розвиток модерної української національної свідомості. Завдяки своєму інтересові до сивої дав-

¹ Коляда І. Суспільно-політична діяльність української інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2010. 42 с.

² Коляда І. Націокультурна діяльність української інтелігенції в умовах суспільно-політичних трансформацій 70–80-х рр. XIX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. 2011. Вип. 20. С. 17–25.

³ Коляда І., Биба Є. Різночинна інтелігенція: етапи формування соціокультурного типу (деякі аспекти історіографії). *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 06. Історичні науки*. Вип. 11. С. 291–298.

⁴ Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації... Кн. 1. С. 110.

⁵ Куліш П. Полякам об українцах. *Основа*. 1862. № 2. С. 67–86.

⁶ Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. *Твори*. Філадельфія, 1980. Т. 2. С. 5.

нини й ностальгії за минулим, українська козацька шляхта зберегла спадщину Гетьманщини аж до 30–40-х рр. XIX ст.»¹.

Аналізуючи це питання, З. Когут висловив думку про те, що «великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму як самоврядування»². Але будь-яка українська автономія була неприйнятна для російського імперського централізму в усі часи. Цим обумовлене прагнення російської влади нищити українців та їхню історичну пам'ять.

З іншого боку, у висновку III відділення імператорської канцелярії про поширення слов'янофільства в березні 1847 р. було виявлено стурбованість, що «в останні роки з'явилося багато книг та статей у різних періодичних виданнях про Малоросію і інші слов'янські країни, у яких говориться про старожитності, цінності мови та народності їх»³.

Тоді, як і сьогодні, простежується війна пам'ятей, оскільки влада Російської імперії та її нинішня наступниця – путінська «Російська Федерація» нав'язують українцям історичні міфи про малоросів як невід'ємну частину російського народу. Але тут ми можемо спостерігати протистояння української історичної пам'яті про козацтво та російської державної імперської політики.

Важливу роль у формуванні історичної пам'яті та національної свідомості українців у XIX ст., як і раніше, відігравали народні співці-кобзарі, які, за словами української дослідниці 1990-х років Т. Мартинової, «успадкували через козацьке товариство прадавню систему українських духовних цінностей»⁴. Найбільш відомим серед українських кобзарів XIX ст. був Остап Вересай. Керівник київських жандармів В. Новицький написав, що, він «своїми поетичними піснями й типовою зовнішністю немало... сприяв збудженню симпатії до віджившої свій вік Гетьманщини...»⁵.

Пробудження національної свідомості виявилось в прагненні представників української інтелігенції підняти на належний рівень народну мову, вивчати фольклор, історію свого краю. Ця нова суспільна верства формувалася із середовища дрібнопомісних дворян, міщан, іноді із селян. Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, М. Гулак та інші діячі українського національного відродження у 40-і роки XIX ст. започаткували новий період його розвитку. Вони були проникнуті любов'ю до рідної України і виявляли величезний інтерес до козацької історії, до Гетьманщини.

Проби літературної творчості діячів українського Відродження у 1840-х рр. переважно теж були пов'язані зі зверненням до доби Хмельниччини, яка асоціювалася з утворенням козацької держави. Значне місце посіла ця тема в літератур-

¹ Там само. С. 263.

² Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. Київ, 1996. С. 259.

³ Висновок III відділення про поширення слов'янофільства і зв'язок з ним національно-визвольного руху на Україні (1847 р. березня, не пізніше 29). *Кирило-Мефодіївське товариство*: у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) [та ін.]. Київ, 1990. Т. 3. С. 293.

⁴ Мартинова Т. Вплив козацтва на формування національної самосвідомості українського народу. *Розбудова держави*. 1998. № 7–8. С. 113.

⁵ Новицький В. Д. Из воспоминаний жандарма. Москва, 1991. С. 127.

ній творчості того часу у Є. Гребінки, М. Костомарова та П. Куліша¹. Поява наукових праць Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Костомарова свідчила про щораз більший інтерес суспільства до української історії. Для освічених українців ці книги мали певне значення у формуванні їхньої історичної свідомості.

Особливо рельєфно історична пам'ять про Гетьманщину відобразилась у поетичній спадщині Т. Шевченка. У літературних творах він постійно звертався до славної минувшини свого народу. Гетьманщина сприймалася поетом як нездійснена мрія про вільну Україну. Він закликав пам'ятати «праведних гетьманів», «славного Богдана», час яких для нього був добою «козацької слави»². Водночас Тарас Григорович картав засновника козацької держави, через якого Україна «... співала про свою недолю, ... співаючи ридала, виглядала волю»³. Численні приклади з літературних творів Т. Шевченка показують, що звернення до ідей козацьких вольностей, згадки про гетьманські часи становили основу історичної свідомості поета, визначали його громадську позицію. Б. Грінченко, аналізуючи ці погляди, справедливо зазначав, що «Шевченко не відривається від нашого історичного ґрунту», що «завсігда він був прихильний до гетьманщини як до автономної форми політичного життя українського». Поезія великого Кобзаря показувала, що він відстоював «самостійність нашу як нації»⁴. До теми Хмельниччини Т. Шевченко звертався і як художник. У середині 40-х років XIX ст. він створив історичні картини «Дари в Чигирині 1649 року», «Богданова церква в Суботові»⁵.

Враховуючи широку популярність Тараса Григоровича серед молоді, в українських колах, можна без сумніву твердити, що висловлені ним ідеї мали велике відлуння в людських душах. Поетичні твори Т. Шевченка пробуджували національну свідомість українців, зверненням до історії козацтва, до часів Гетьманщини, сприяли відродженню їхніх національно-державних прагнень.

У рішенні жандармського управління щодо справи Т. Шевченка було вказано на небезпеку, яку вбачала царська влада у віршах поета: «Шевченко здобув між друзями своїми славу знаменитого малоросійського письменника, а тому вірші його подвійно шкідливі й небезпечні. З улюбленими віршами в Малоросії могли посягати і надалі укорінитися думки про уявне блаженство часів гетьманщини, про щастя повернути ці часи і про можливість України існувати у вигляді окремої держави»⁶.

Важливе місце в процесі українського націєтворення зазначеного періоду посіло Кирило-Мефодіївське товариство, яке діяло з кінця 1845 р. до березня 1847 р. Провідну роль серед членів товариства відігравали талановиті представ-

¹ Гребенка Е. Богдан. *Библиотека для чтения*. 1843. № 2; Костомаров М. Переяславська ніч. *Твори*: у 2 т. Київ, 1990. Т. 1. С. 217–274; Куліш П. О. Чорна рада. *Твори*: у 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 38–173, 586–589.

² Шевченко Т. Гайдамаки. *Кобзар*. Київ, 1993. С. 71, 79.

³ Шевченко Т. Розрита могила. *Там само*. С. 170–171.

⁴ Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу* / упоряд. А. Жуковський. Київ, 1994. С. 63–65.

⁵ Митці України. Енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ, 1992. С. 275.

⁶ Запис рішення в справі Т. Г. Шевченка, зроблений III відділенням. *Кирило-Мефодіївське товариство*: у 3 т. Київ, 1990. Т. 2. С. 329.

ники української народницької інтелігенції Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Василь Білозерський, Микола Гулак, Пантелеймон Куліш. Ідеолог Кирило-Мефодіївського братства М. Костомаров розробив його програмний маніфест, відомий під назвою «Книга буття українського народу» («Закон Божий»). За словами Р. Симоненка, це був «історико-політичний твір», який містив «істотні події» української історії¹.

На думку О. Доніка, у Кирило-Мефодіївському братстві отримав «своє завершення “академічний” етап українського руху». Сучасний історик слушно стверджує, що товариству «належить визначне місце в розвитку національної громадсько-політичної і історичної думки, становленні української ідеї»².

М. Костомаров як фаховий історик, автор «Книги буття», простежив історичну долю українського народу. Головну увагу він звернув на козацьку добу, коли українці, стаючи козаками могли бути вільними й рівними, а Україна не мала б «над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного» й була би прикладом для інших слов'янських народів³. Микола Іванович зазначив, що для українців невдачею закінчилися спроби поєднатися по-братерськи з Польщею, а потім із Московщиною, бо «Польща жодною мірою не хотіла одрікатися свого панства», а до Московщини Україна теж «попалась у неволю»⁴. У «Законі Божому» було зазначено негативне ставлення, яке формували кирило-мефодіївці в історичній пам'яті українців до того, що Україна потрапила до Московщини «у неволю, бо вона по своїй простоті не пізнала, що там був цар московський... ідол і мучитель»⁵. Така дещо ідеалізована і схематична картина історії українського народу була цілком прийнятна для політичного документа, який носив агітаційний характер.

Національні ідеї кирило-мефодіївців стурбували начальника III відділення імператорської канцелярії графа О. Орлова. У висновку жандармського відомства про поширення слов'янофільства в березні 1847 р. було зазначено, що члени товариства, «розмірковуючи про історію, старожитності та мову Малоросії з тим разом включали натяки й навіть прямі думки про минулу свободу і вольності Малоросії, про те, що почуття свободи там досі не погасло й рано чи пізно спалахне»⁶.

Зважаючи на матеріали розслідування, було наказано місцевій владі в Україні наглядати, чи не поширюються «думки про колишню вольницю, гетьманщину і про уявні права на окреме існування; щоб звертали увагу на тих, які переважно займаються малоросійськими старожитностями, історією та літературою, і намагались би припиняти в цій галузі наук всяке зловживання, але дуже непомітно й обережно...»⁷. Особливу увагу звернули на те, щоб у освітній сфері активно здійснювалася протидія поширенню національних ідей «стосовно Малоросії,

¹ Симоненко Р. Г. Кирило-Мефодіївське товариство. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Київ, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 297–298.

² Донік О. Україна: у переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років. Київ, 2012. С. 5.

³ Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ, 1991. С. 25.

⁴ Там само. С. 26–27.

⁵ Там само. С. 27.

⁶ Висновок III відділення... С. 293.

⁷ Відношення О. Ф. Орлова до начальника 5-го округу корпусу жандармів О. А. Шанеля про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. *Кирило-Мефодіївське товариство*: у 3 т. Т. 2. С. 80.

Польщі та інших підвладних Росії земель, які можуть бути застосовані в сенсі, небезпечному для цілісності та спокою імперії, і щоб, навпаки, наскільки можливо намагалися всі висновки науки та історії схилити до вірного підданства цих племен Росії»¹.

У цих словах виражена суть довгострокової політики царського уряду в українському питанні. Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства були заборонені та вилучені з бібліотек училищ Київського військового округу твори Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша². До певної міри це негативно позначалося на формуванні історичної свідомості й росіян, й українців.

Погляди братчиків на вільну Українську державу в складі федерації слов'янських народів мали певну історичну основу, на яку протягом багатьох десятиліть із 40-х років XIX до початку XX ст. спиралися прихильники федералістської ідеї, серед яких були М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський та багато інших діячів українського національного руху.

Аналізуючи суспільно-політичний вплив кирило-мефодіївців, І. Гирич наголошує, що «в українські підручники кінця XIX – початку XX ст. потрапили ключові ідеї української історичної пам'яті, вироблені провідниками Кирило-Мефодіївського братства 1846–1847 рр.». Учений зазначає, що «кирило-мефодіївці, а за ними й українофіли-громадівці так само розглядали верхні шари суспільства як неукраїнців за кров'ю, завойовників споконвічно української Наддніпряни»³.

У 1860-х – 1870-х роках український національний рух переживав то періоди свого піднесення, то часи пасивності, пов'язані з посиленням антиукраїнської політики царської влади і зростання шовіністичних настроїв у російському суспільстві. У контексті розвитку українського національного руху другої половини XIX ст., в історичній пам'яті народу більш виразно, ніж раніше, постала гетьманська доба української історії. Це відображало зростаючий інтерес суспільства до історичного досвіду Гетьманщини.

Формуванню історичної пам'яті української освіченої спільноти XIX ст. про козацьку державу Гетьманщину сприяла наукова творчість істориків народницького та народнодержавницького напрямів – М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, В. Антоновича, О. Лазаревського, М. Драгоманова.

Українські історики, звертаючись до подій Хмельниччини, переконливо відкидали антиукраїнські твердження польського публіциста Тадеуша Падалиці, доводили самотність українського народу, справедливість Визвольної війни, яку Б. Хмельницький вів у середині XVII ст.⁴ Ця дискусія на сторінках друкованих видань мала широкий розголос в українському суспільстві.

¹ Висновок III відділення... С. 293.

² ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 707. Оп. 261. Спр. 18. Арк. 1.

³ Гирич І. Кирило-мефодіївські братчики як творці засад української історичної пам'яті. *Ігор Гирич (Київ). Персональний сайт історика України*. URL: <https://www.i-hyrich.name/Vyklad/HistMemory/CyrilMethodius.htm>

⁴ Костомаров Н. И. О козачестве. Ответ «Виленскому вестнику». *Казаки. Исторические монографии и исследования*. Москва, 1995. С. 25–45; Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ, 1994. С. 78–89; Критический разбор и опровержение статьи г. Падалицы, помещенной в № 17 и 27 Виленского Вестника, против Киевской Комиссии для разбора древних актов. *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1862. Т. II. С. 48–73.

М. Максимович у своїх різних за проблематикою та жанрами історичних працях (в оглядах, листах, рецензіях) часто звертався до висвітлення питань Хмельниччини. Корінні відмінності в поглядах на українську історію, на історичну роль Києва представників української та російської громадськості виявилися в дискусії, яка велася на сторінках «Киевлянина» щодо обговорення змісту Київського народного календаря. М. Максимович вважав, що в ньому повинні бути відображені звичаї українців, звернув увагу на історичні оцінки Люблінської унії та Переяславської ради¹.

Подібні історико-публіцистичні дискусії були поширеним явищем громадського життя України, Російської імперії. Вони відображали суттєві відмінності історичних поглядів представників української та російської інтелігенції. Посилення антиукраїнських тенденцій у суспільному житті неминуче позначилося і на наукових дослідженнях історії Хмельниччини, козацької держави.

Об'єктивним, науково обґрунтованим у питаннях формування історичної пам'яті про Гетьманщину були студії М. Костомарова. Серед сотень праць у його науковій спадщині (опубліковано близько 320)² найбільш значні за обсягом та проблематикою так чи інакше пов'язані з питаннями історії Гетьманщини (монографії про Б. Хмельницького³, історичні праці про гетьманство Ю. Хмельницького⁴ та І. Виговського⁵, про діяльність гетьманів-наступників Б. Хмельницького⁶, І. Мазепу⁷, мазепинців⁸, Руїну⁹, численні публіцистичні статті, дискусійні публікації¹⁰.

Провідний костомаровознавець Ю. Пінчук у своїх розвідках неодноразово звертав увагу на вплив студій видатного дослідника Гетьманщини ХІХ ст. на формування історичної пам'яті українців у процесі творення їх національної ідентичності¹¹. Праці М. Костомарова були написані красивою, образною літературною

¹ Максимович М. А. Библиография. Критические заметки о киевском народном календаре на 1865 год. *Киевлянин*. 1865. 5 января (№ 2). С. 5–6.

² Пінчук Ю. До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова. *Вибрані студії з костомаровознавства*. Київ, 2012. С. 86.

³ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. Санкт-Петербург, 1904. Т. 10–11. Кн. 4.

⁴ Костомаров Н. И. Гетманство Юрия Хмельницкого. *Вестник Европы*. 1868. Т. 2. Кн. 4. С. 485–536; *Там само*. Т. 3, Кн. 5. С. 150–212.

⁵ Костомаров Н. И. Гетманство Выговского. Санкт-Петербург, 1862. 112 с.

⁶ Костомаров Н. И. Преемники Богдана Хмельницкого. *Русская история в жизнеописаниях главнейших ее деятелей*. Москва, 1990. Т. 2. Гл. 6.

⁷ Костомаров Н. И. Мазепа. Москва, 1992. 335 с.

⁸ Костомаров Н. И. Мазепинцы. *Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург, 1905. Т. 16. Кн. 6. С. 719–789.

⁹ Костомаров Н. И. Руина: Историческая монография 1663–1687. *Исторические монографии и исследования*. Санкт-Петербург, 1882. 713 с.

¹⁰ Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського. *Записки УНТ*. Київ, 1928. Т. XXVIII. 315 с.

¹¹ Пінчук Ю. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова. *Вибрані студії з костомаровознавства*. Київ, 2012. С. 397–414; Пінчук Ю. Аналіз студії М. Костомарова «Гетьманство Самойловича» в аспекті впливу на розвиток національного самоусвідомлення. *Там само*. С. 445–460; Пінчук Ю. Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації. *Там само*. С. 487–511; Пінчук Ю. Студія М. Костомарова «Гетьманство Многогрешного» в контексті творення української етнічної ідентичності. *Там само*. С. 514–528.

мовою, читалися легко і з задоволенням як цікаві літературні твори. Це посилювало їх вплив на свідомість читачів, особливо серед молоді. Не випадково М. Грушевський назвав талановитого вченого «історик-артист»¹ і дав об'єктивну, виважену оцінку книзі «Богдан Хмельницький», вказавши, що «супроти “мертво-холодної” історії Б. Каменського..., Костомарову, очевидно, усміхалась гадка – дати громадянству щось зовсім протилежне: живий, суцільний образ, оповитий красою і поезією народної традиції»². Особливий стиль історієписання Миколи Івановича як історика-художника, який мав виняткову творчу уяву, відзначив О. Ясь³.

У своїх наукових, історико-публіцистичних та літературних творах не раз до теми Гетьманщини звертався П. Куліш. Його «Повість про український народ» із романтичних патріотичних позицій висвітлювала для дітей старшого віку історію України від козацьких часів до XIX ст.⁴ Неопублікованою залишилася поема «Україна»⁵. Ці ранні його твори у висновку III відділення про поширення слов'янофільства трактувалися як «наповнені обурливими думками»⁶.

У більш пізніх своїх працях П. Куліш суб'єктивно, а іноді відверто негативно висвітлював історію Гетьманщини, розглядав Хмельниччину як суцільну руїну, характеризував українське козацтво як руйнівну силу, яку очолював гетьман Б. Хмельницький, наділений письменником багатьма суб'єктивно негативними оцінками⁷. Цими творами П. Куліш готовий був «кидати виклик хоч би й усьому громадянству», дратував його, але, «дратуючи» і ставлячи незручні питання, він, як і М. Драгоманов будив «сучасників, змушував їх реагувати, аргументувати й контр-аргументувати, шукати нові шляхи та рішення»⁸. Але така позиція П. Куліша не могла формувати стійку, конструктивну історичну пам'ять українців. Його історичні погляди викликали критичні оцінки багатьох сучасників.

В. Сарбей відзначив «текст вірша-гімна П. Чубинського, який був проіннятий «ідеями українського національного відродження, несхитності визвольних змагань за це “святе діло”, прославленням козацького минулого України» серед важливих чинників формування історичної пам'яті українців⁹. Силою свого поетичного слова П. Чубинський продемонстрував заклик для багатьох поколінь до

¹ Грушевський М. Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини. *Україна. Науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 3. С. 19.

² Грушевський М. Примітки. *Історія України-Руси*. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. II. С. 215.

³ Ясь О. Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник. *Український археографічний щорічник. Нова Серія*. 2010. Вип. 15. С. 233.

⁴ Куліш П. *Повість про український народ*. Тернопіль, 2016. 228 с.

⁵ Куліш П. Україна. *Кирило-Мефодіївське товариство*: у 3 т. Т. 2. С. 531–569.

⁶ Висновок III відділення... С. 293.

⁷ Куліш П. Хмельничина. Санкт-Петербург, 1861; Куліш П. А. *История воссоединения Руси*. Москва, 1877. Т. III; Куліш П. А. *Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)*: в 3 т. Москва, 1889. Т. 3; Куліш П. А. *Записки о Южной Руси*. Київ, 1994; Куліш П. О. *Чорна рада*: у 2 т. Київ, 1994. Т. 1; Куліш П. *Виговщина*. *Основа*. 1861. № 11–12. С. 11–15; Куліш П. *Полякам об украинцах*. *Основа*. 1862. № 2. С. 67–86; Куліш П. *Потомки українського гайдамацтва*. *Твори*: у 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 213–233.

⁸ Реєнт О. Шляхом пошуків, каторжної праці та болісних хитань: Пантелеймон Куліш в українському відродженні XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2019. Вип. 29. С. 245–246.

⁹ Сарбей В. Становлення і консолідація... С. 7.

боротьби за українську незалежність та державність у написаній восени 1862 р. пісні «Ще не вмерла Україна»¹, якій була визначена велична доля стати українським національним та державним гімном. Ці настрої, співзвучні з піснею П. Чубинського, заповнили певну частину студентів-українців Київського університету св. Володимира. Вони пов'язували свої політичні погляди щодо державної самостійності України з історичним досвідом козацької держави Гетьманщини. Показово, що цей патріотичний вірш отримав серед українців велику популярність, про що свідчили його музичні обробки, здійснені композиторами Миколою Лисенком, Кирилом Стеценком та Михайлом Вербицьким².

Аналізуючи чинники формування історичної пам'яті про козацтво та національної свідомості українців у другій половині XIX ст., В. Сарбей звернув увагу на зростання інтересу до українського фольклору та історичні пісні. Це спричинило публікацію спільно М. Драгомановим і В. Антоновичем двотомника «Исторические песни малорусского народа»³ та збірки «Політичні пісні українського народу XVII–XIX ст.» Михайла Драгоманова⁴.

У своїх «Автобіографічних замітках» М. Драгоманов вказував, що «були серед тодішньої української молоді... мрії про становлення на Україні чогось на зразок давньої козацької республіки і про повстання селян на зразок описаної в поемі Шевченка Гайдамаччини 1768 р.»⁵.

Значний поштовх до цих досліджень дав новий етап розвитку громадівського руху в Україні в першій половині 70-х рр. XIX ст. Він демонстрував міцне єднання національно-визвольних змагань і наукових пошуків, оскільки активні діячі українського національного руху того часу В. Антонович, М. Драгоманов, П. Чубинський, П. Житецький та інші репрезентували також провідні напрями українознавчих студій – історичних, етнографічних, філологічних. Це було пов'язано з активною діяльністю в Києві Старої громади, Південно-західного відділення Російського географічного товариства, навколо якого зібралися провідні наукові сили України. Попри урядові заборони, В. Антонович приватно, в будинку громадівця Ф. Панченка, читав студентам та курсистам лекції з історії, історичної географії та етнографії України⁶. Він одночасно був одним із провідників громадівського руху, підтримував тісні зв'язки наддніпрянських громадівців із представниками українського національного руху в Галичині.

Активність діячів українського руху в середині 70-х рр. XIX ст. налякала царську владу, викликала паніку в шовіністичних колах Києва, глашатаями яких

¹ Мишанич С. В. Павло Чубинський – автор українського гімну. Київ, 1998. С. 19; Історія створення Державного Гімну України. *Київський столичний університет імені Бориса Грінченка*. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/istoriya_derz.pdf

² Історія створення Державного Гімну України. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/istoriya_derz.pdf

³ Історичні пісні малоруського народу / з поясненнями В. Антоновича та М. Драгоманова. Київ, 1874. Т. 1. 336 с.

⁴ Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. / з увагами М. Драгоманова. Женева, 1885. Ч. 1. Розд. 2. 225 с.

⁵ Автобіографічна замітка М. Драгоманова. *Михайло Драгоманов: документи і матеріали 1841–1894* / упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. Львів, 2001. С. 146.

⁶ Антонович В. Б. Мемуари. С. 80.

були редактор російської газети монархічного напрямку «Киевлянин» історик В. Шульгін та помічник попечителя Київського навчального округу, голова Київської археографічної комісії М. Юзефович. Відображенням цієї антиукраїнської істерії був зловісний Емський указ Олександра II від 18 травня 1876 р. Він забороняв ввезення та друкування на території Російської імперії книг і брошур «на малоруському наріччі», за винятком «історичних документів і пам'яток», які повинні бути надруковані виключно мовою оригіналів¹, тобто могли бути доступні лише для фахівців. Дозвіл на друкування «творів красного письменства» могли давати лише цензори Головного управління². Це означало подвійну цензуру, оскільки українські книги перевіряли й місцеві цензори, і в Головному управлінні в справах друку. За словами М. Грушевського, це вело до того, що «українські книги практично знищувались, ... усе найбільш цінне пропадало для України, частково переходячи за кордон, а частково – залишаючись лежати в цензурних архівах»³.

У другій половині 1870-х – в 1880-ті роки в громадському русі України відбувалося ідейне розмежування. Поряд із національним рухом тут розвивався також народницький, який мав соціальну спрямованість, переходив у національно-визвольній боротьбі до політичних дій. Провідним ідеологом цього нового напрямку був М. Драгоманов. За словами І. Франка, Михайло Петрович був «великий критик і бистрий, історично вишколений ум»⁴. На Драгоманівський талант історика та прихильність до українського руху вказував також царський чиновник від освіти, підкреслюючи, що Михайло Драгоманов «міг би бути із часом корисним діячем науки, якби позбувся своїх хибних поглядів»⁵.

Емігрувавши за кордон через переслідування з боку царської влади, М. Драгоманов розгорнув там активну пропагандистську та організаторську політичну діяльність. При цьому він вважав необхідним поєднувати вивчення історії України, «її народу, його культурних починань і прагнень до волі й рівності» з практичною, політичною роботою, щоб історичним матеріалом «і викладом західноєвропейських соціально-демократичних ідей сприяти організації в українських землях у Росії і Австрії політичних гуртків, які б взяли за визволення народу: культурне, політичне й соціальне»⁶.

Серед української молоді зріс інтерес до ідей М. Драгоманова. Характеризуючи це явище, відомий діяч українського національного руху О. Шульгін зазначав: «З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра... Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця XIX віку»⁷.

¹ Урядовий указ 1876 року. *Україна*. 1907. Т. 11. С. 150–151.

² Там само. С. 151.

³ Грушевський М. *Иллюстрированная история Украины*. Київ, 1997. С. 539.

⁴ Франко І. *Із історії «москвофільського» письменства в Галичині. Зібрання творів: у 50 т.* Київ, 1981. Т. 31. С. 459.

⁵ *Архів Інституту історії України НАН України*. Оп. 3. Од. зб. 76. Арк. 3.

⁶ Автобіографічна замітка М. Драгоманова. С. 161.

⁷ Уривки із спогадів Олександра Яковича Шульгіна. *Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960)*. Париж; Мюнхен, 1969. С. 233.

Після чергового вимушеного «антракту», викликаного Емським указом 1876 р., український національний рух у 80-ті роки ХІХ ст. не раз опинявся в становищі своєрідного заручника політичних коливань у Російській імперії та міжнародного протистояння у Європі. На громадсько-політичному становищі в Україні, як і загалом на умовах розвитку історичних досліджень негативно позначилися наслідки терористичного акту 1 березня 1881 р. проти царя Олександра ІІ. Український негативний вплив на національно-культурне життя в Україні, на умови розвитку історичних досліджень мав Університетський статут 1884 р. Він забороняв в університетах вільну думку, вільне слово. На ці обставини звернув увагу український історик О. Левицький¹. У серпні 1885 р. на час приїзду до Києва царя Олександра ІІІ Ореста Івановича, як прихильника українського руху, змусили покинути місто².

Характеризуючи загальний стан українського суспільного життя у 80-ті роки ХІХ ст. на прикладі Київського університету, в якому він навчався, Михайло Грушевський констатував, що то були «сумні часи», за яких «система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду і власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу. Найбільша окраса тодішньої української науки професор Антонович робив вражінне чоловіка утомленого сими нагінками, ухилився від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики»³.

Тема Гетьманщини, образи українських гетьманів, відносини України з Московською державою за гетьманських часів відобразилися в літературних творах М. Костомарова, П. Куліша, Д. Мордовцева, М. Старицького. Історична пам'ять про Гетьманщину була виражена в ідеях про спробу створити Українську державу, про намагання українських гетьманів відстоювати автономію Війська Запорізького. Це знайшло відображення в неопублікованих віршах С. Руданського⁴, у спогадах М. Садовського⁵, у деяких прозових творах І. Нечуй-Левицького⁶, у публіцистичних працях М. Драгоманова⁷, надрукованих у періодичних виданнях Східної Галичини та Буковини, у рецензії В. Антоновича на роман Г. Сенкевича «Вогнем і мечем»⁸, у створенні історичних картин, присвячених Переяславській Раді⁹, у статтях українських та російських істориків, які були надруковані з приводу відкриття в Києві пам'ятника Богдану Хмельницькому (1888 р.)¹⁰. Остання подія по-різному сприймалася владними колами та українськими патріотами. Для

¹ Сарбей В., Москвич Л. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.). Київ, 1998. С. 22.

² Там само. С. 23–24.

³ Грушевський М. С. Автобіографія. 1906 р. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. Київ, 1992. С. 199.

⁴ Руданський С. Мазепа. *Київська старовина*. 1993. № 4. С. 36–43.

⁵ Литвин М. Таємниця могили Івана Мазепи. *Донеччина*. 1995. 15 серпня.

⁶ Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський. *Історичні романи*. Київ, 1991.

⁷ Драгоманов М. П. Вибране «... мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні». Київ, 1991.

⁸ Антонович В. Б. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме (По поводу повести Г. Сенкевича «Огнем и мечем»). Киев, 1885. 35 с.

⁹ З української старовини. Альбом. Київ, 1991. С. 194–195.

¹⁰ Луговой І. Богдан Хмельницький и неблагоприятная история. *Киевская старина*. 1888. Т. XXIII. С. 395–400.

перших це був символ довічного приєднання Малоросії до Великої Росії, для інших – символ визвольної боротьби українців.

Протягом 1840-х – 1880-х років в умовах народницького періоду національного руху на землях Наддніпрянщини (підросійської України) відбувалися процеси націєтворення. Активними учасниками цього національного проекту були представники інтелігенції, українські інтелектуали Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов та інші. Важливе місце в реалізації їхніх національних планів посідала багатогранна інтелектуальна діяльність, спрямована на формування історичної пам'яті українців, яка була невід'ємним елементом творення їхньої національної ідентичності.

Історична пам'ять про визвольні змагання українського козацтва, про Гетьманщину XVII–XVIII ст. стала своєрідним мірилом національних прагнень українців, політичним орієнтиром, вмістилищем історичного досвіду державотворення. Суспільно-політичні погляди українців знаходили відображення в народній піснній творчості, літературних творах, наукових працях, публіцистиці. Звертаючись до історичних фактів доби Хмельниччини, Гетьманщини, історики шукали відповіді на гострі питання тогочасного українського суспільно-політичного життя.

Найбільш виразно ідеї історичної пам'яті українців у контексті націєтворення виявилися в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, особливо в «Книзі буття українського народу», у якій було розкрито історичний шлях українців та визначено їхні національно-державні прагнення.

Шлях формування історичної пам'яті українців у процесах націєтворення був складний. Неоднозначним, суперечливим виявилось ставлення представників української інтелігенції до історії Гетьманщини, що відображало протистояння різних суспільно-політичних течій.

Процеси націєтворення в Наддніпрянщині, формування української нації та історичної пам'яті українців перебували під впливом українофільського, російсько-імперського та польського аристократичного наративів, які активно конкурували між собою. Політичний простір підросійської України був дуже поляризованим, і в цьому національно-політичному протистоянні доречним і необхідним чинником українського націєтворення була державницька традиція Гетьманщини, як прецедент, як маркер, що окреслював здійснення головних завдань творення нації та національної держави.